

Campidoglio per un sacrificio nel tempio di Giove, seguiva poi l'*allocutio* al popolo e successivamente uno spettacolo con giochi e distribuzione di doni. Nell'*adventus* di Costantino, che forse non coincide con un vero e proprio trionfo ma presenta comunque caratteristiche trionfali, si assisterebbe ad una rottura dalla prassi consolidata del sacrificio sul Campidoglio: da allora in poi l'imperatore si fermerà solo al foro dove parlerà al senato dalla curia e poi al popolo dai *rostra*. Tuttavia il carattere propagandistico, teso a conquistare il *consensus* nei confronti di un imperatore ormai straniero a Roma, è evidente per lungo tempo dalla stessa commistione di elementi cristiani con quelli pagani: così, ad esempio, Costanzo, dopo aver emanato editti contro i sacrifici pagani e per la chiusura dei templi, avrebbe visitato con ammirazione i templi pagani di Roma e addirittura assegnato cariche sacerdotali a eminenti cittadini. L'*adventus* risulta quindi essere un avvenimento storico per il *consensus omnium*, almeno fino a quando l'imperatore non darà di sé un'immagine ieratica come emissario della divinità, secondo un modello che preannuncia il Medioevo in cui l'*adventus* del regnante si configurerà come messianico.

Alla conclusione di questa veloce panoramica dei contributi che abbiamo cercato di presentare anche per linee tematiche, emerge che la storia degli stranieri a Roma - come sottolineato nel già citato intervento di 'bilancio' dei lavori del Convegno di Cecilia Ricci²¹ - costituisce la storia stessa della città di Roma, una città capace di informare della sua civiltà e delle sue leggi l'impero che porta il suo nome anche attraverso una progressiva rielaborazione, seppure non lineare e non scevra da pregiudizi, della 'diversità' nei suoi modelli e nelle sue forme, secondo un processo ispirato sì all'opportunità di espansione e alla stabilità politica, ma anche e soprattutto all'interscambio culturale.

Una Roma antica modello di tolleranza e capacità di integrazione? Forse. Certo in tempi in cui impera più che mai il pregiudizio e il *metus* del diverso, l'esperienza storica di Roma nel suo rapporto culturale e socio-politico con i mondi stranieri può offrire ancora molti spunti di riflessione, anche ai non addetti ai lavori.

Beatrice Mugelli
Siena, Italy

Salona IV. Inscriptions de Salone chrétienne IVe-VIIe siècles (vol. I, II). Projet coordonné par Emilio Marin, texte rédigé sous la direction de N. Gauthier, Emilio Marin, Françoise Prévot. Collection de l'École française de Rome – 194/4, Rome-Split 2010. XXII + 1363 p.

Seriјata *Salona*, edicija proizlezena od rezultatite od dvaesetgodišnite arheološki proučuvanja vo ramkite na zaednički projekt na Francuskata škola vo Rim i Arheološkiот музеј vo Split, e posvetena na proučuvanjaта na glavniот grad na rimskata provincija Dalmacija od poveќе aspekti (arhitektonskata dekoracija vo *Salona I*, starohristijанската arhitektura na Dalmacija vo *Salona II* i pročuenata martirска bazilika vo Manastirine vo *Salona III*), vo četvrtiот том gi опфаќа natpisите кои се најдени vo gradot i na negovata teritorija (*ager Salonitanus*) od IV

²¹ vd. p. 1.

до VII век, попрецизно од почетокот на владеењето на царот Константин во 306 год. до 640 год., периодот на стивнувањето на Салона.

Корпусот содржи 825 натписи, од кои 742 се на латински јазик (меѓу нив 45 претходно необјавени) и 83 на грчки (од нив четири се објавуваат овде првпат). Тие се обработени според најдобриот методолошки пристап, кој се практикува во големите епиграфски корпуси: сите споменици биле подложени на ревизија и консултирани се сите претходни изданија на натписот. На повеќе места се направени измени во читањето. Авторите решиле квалитетните фотографии и цртежи (доколку фотографија не била достапна) да ги постават веднаш до текстот, што го прави изданието многу лесно за ракување. Она што треба да се истакне во обработката на натписите се исцрпните коментари на секој ред од нивниот текст. Следејќи ги согледувања на епиграфичарите од последниот период, кои разбраа дека преводот на текстот на натписот стана неминовност, ова издание се одликува и со превод на секој натпис. Поголем дел од објавениот материјал е датиран, макар и грубо, што е уште една од доблестите на овој корпус.

Со оглед на сите околности авторите решиле редоследот на натписите да го направат според типологијата. На почетокот на корпусот се ставени цивилните и паганските натписи, потоа следи нехристијанскиот *instrumentum*. Корпусот продолжува со христијанските натписи, прво оние на архитектонски елементи, потоа христијанскиот *instrumentum* и еден столб од порта од хипогеум. Христијанските споменици кои следат се надгробни, меѓу кои се вклучени *mensae*, плочи, стели, надгробни мозаици и саркофази. Корпусот завршува со 467 мали фрагменти кои не е возможно да се прочитаат, но авторите ја оставаат отворена можноста за нивна натамошна употреба од идните научници.

Inscriptions de Salone chrétienne започнува со обемен увод во кој авторите ги посочуваат сите критериуми според кои се воделе во текот на работата. Осврнувајќи се на географските рамки на корпусот, авторите нè упатуваат на христијанските некрополи на Салона (Манастирине, Марусинац, Капључ, Црквице, *Hortus Metrodori*), кои ги идентификуваат хронолошки, ги предаваат археолошките сознанија за нив, заедно со добри планови за секој од овие локалитети, што треба да е плодотворно за сите оние учени кои понатаму ќе работат со материјалот од корпусот. Се разбира дека во изборот се вклучени и натписите од *ager Salonitanus*, кои не се најдени во археолошки контекст, туку според местото на наодот логично се определени како дел од епиграфиката на Салона од IV до VII век. Наспроти ова, временското одредување на натписите се покажало како потешко, откако авторите ја поставиле 306 год. како долна граница. Иако кратко, опишувањето на критериумите според кои е направено подвојувањето меѓу III и IV век е корисно за сите проучувачи на антиката (на пр. задржувањето на надгробните формули типични за царскиот период на епитафи со јасен христијански контекст). Истакнувајќи го проблемот на одвојувањето на христијанските натписи од останатите табеларно се прикажани сите оние за кои тие сметаат дека според карактеристиките (во текстот и во иконографијата) можат со сигурност да бидат наречени христијански.

Уводот продолжува со анализа на типот на спомениците и на нивните формули со посебен акцент врз надгробните. Покрај описот на типовите на епитафите, земени се предвид сите видови надгробни формули и податоците што можат да се извлечат од нив: кога се обезбедувале гробовите (саркофазите) и се изработувале надгробните споменици во рам-

ките на едно семејство. На надгробните споменици не биле испишувани имињата на сите членови на фамилијата. Посочени се само ретките примери каде во еден гроб лежат два или повеќе покојници. Ретките се и случаите кога се навестува грижата за гробот во текот на животот, бидејќи само на еден натпис е споменато дека син и мајка заедно го подготвуваат својот гроб, додека во поголемиот дел од случаите не се запишани основачите и наследниците на гробовите, при што е изведен заклучок дека во Салона не се размислувало многу за смртта во текот на животот. Според дадените бројки не може да се заклучи дали споменувањето на возраста на упокоените, должината на бракот, причините за смртта и начинот и цената со кои е направен гробот биле од голема важност. Наш заклучок, според она што го гледаме, е дека овие податоци не се многу присутни на епитафите. Формулата за заштита на гробот, која во другите делови од Империјата се јавува во времето на раното царство, за Салона е типична и во текот на доцноцарскиот период.

Ономастичката формула е засебно разработена. Наследувајќи ги традиционалните римски правила за именување, жителите на Салона ги задржуваат *duo nomina* до крајот на V век, кога најчести гентилни имиња се *Flavius* и *Aurelius*. Во постепен процес, кој статистички се изразува со една половина, на надгробните споменици се јавува само *cognomen* без гентилно име (ретки исклучоци се патронимичките). Јасно е дека отсуството на препознавањето на социјалниот статус според гентилното име е резултат на улогата што ја играло христијанството.

Во посебен дел се опишани историските случувања видени преку натписите и податоците кои можат да се извлечат за државните институции и населението. Иако не е направено типично просопографско истражување, набројани се носителите на главните државни и градски функции, занаетчиите, припадниците на воените единици и странците. На една група натписи (бр. 16-18, вкупно седум натписи) се споменува *collegium ad Tritones* во кој членуваат група од *ministri* кои имаат задача на 1 февруари во периодот на тетрархијата и во времето на царот Константин да извршат некоја религиозна постапка. Со оглед на тоа дека овој *collegium* не се јавува на друго место, не е сосема јасна неговата функција. Црковната организација е претставена преку осум епископи, еден архиепископ и еден *choreepiscopus*, како и свештеници, ѓакони и други свештени лица од низок ранг, кои по име се споменати на натписите. Навлезеноста на христијанството меѓу населението го потврдуваат и со набројување на ликовните претстави и симболи, типичните христијански имиња и присуството на култот на мартирите и светците.

Датирањето на натписите, како што е вообичаено, е посебно анализирано. Во втората половина на IV и во V век има примери на датирање според консули, бројка која рапидно се намалува во првата половина на VI век и во текот на VI век се заменува со датирање според индикции. Прашањето што овој податок го покренува е припадноста на Салона кон западниот, односно кон источниот дел на Империјата. Од другите извори е познато дека Далмација во 437 год. била дел од Западното Царство и останала таква до 476 год., а системот на датирање останува западен сè до 536 год. Современата наука се труди да го нагласи влијанието на источокот врз неа, што е поткрепено и преку датирањето со индикции. Споредувајќи ги податоците од натписите авторите на овој корпус дошле до заклучок дека „Салона е град со исклучително латински јазик и култура, во кој хеленофоните биле странци“ (стр. 107).

Термините *virginus/a*, *virgini* и *virgin[...]* се јавуваат неколку пати (бр. 82, 99, 140, 224, 390, 398 и 715). Значењето на зборот различно се толкува во науката. Авторите овде не се определуваат за точното значење на зборот, кое како што утврдуваат нема поврзаност со начелата на христијанството, туку се среќава и на пагански натписи. Оставена е можноста значењето на зборовите од овој корен да се бара во географски рамки.

Последниот додаток се однесува на палеографската обработка на латинските натписи. Оставајќи ја отворена можноста за натамошна пообемна студија на оваа тема, дадени се табели со облиците на поединечни букви со хронолошки редослед, кои се извлечени од датираниите натписи, што го прави датирањето на останатиот дел од материјалот многу полесно. Постапката е методолошки сосема исправна, бидејќи облиците на буквите можат да бидат критериум за датирање на спомениците само кога се ставени во проучувања што се однесуваат на мала територија, што овој случај го овозможува.

На крајот би сакале да нагласиме дека станува збор за епиграфска збирка со ретко долга традиција, чии почетоци се направени од Марко Марулиќ и аристократот Папалиќ на преминот од XV во XVI век, а потоа во 1750 год. проширена е под закрила на архиепископот на Сплит. Постепено збирката се зголемувала од учени вљубеници во антиката и во 1820 год. станала основа за формирањето на Археолошкиот музеј во Сплит (под водство на дон Фране Булиќ). Во осумдесетите години на XX век фондот е збогатен со посветеноста на Емилио Марин.

Salona IV, Inscriptions de Salone chrétienne IVe-VIIe siècles во целина претставува пример за исцрпна работа на релативно хомоген материјал, многу грижливо обработен од епиграфски аспект. Она што би го истакнале како особено важно во ова издание е сознанието дека натписите презентирани во него го добиваат својот историски контекст во најширока смисла.

Славица Бабамова
НУ Музеј на Македонија – Скопје
Археолошки музеј

DANIELE BERRANGER-AUSERVE (ed.), *Epire, Illyrie, Macedoine...*, *Melanges offerts au professeur Pierre Cabanes*, CRCA: Collection *ERGA*, *Recherches sur l'antiquité 10*, Presses universitaires Blaise Pascal, Clermont-Ferrand, 2007, pp. 414.

Кон крајот на 2007 година, издавачкиот оддел на Универзитетот Клермон II во Клермон-Феран, Франција, го објави зборникот трудови со наслов „Илирија, Епир, Македонија...“, во чест на реномираниот француски истражувач на античкиот свет, професорот Пјер Кабан. Станува збор за издание во кое се собрани 26 научни трудови, главно посветени на античката историја на Илирија, Епир и Македонија, а кои ги обединува не само темата на истражување, туку и личната и професионалната врска на авторите со професорот, кому му е посветен овој зборник. Приредувач на зборникот е Даниел Беранже – Осерв, професорка по старогрчки јазик на универзитетот Клермон II и хеленист, чии интереси се врзани за историјата на островот Парос.